

GLOBALLASHUV SHAROITIDA TRANSMILLIY KORPORATSIYALAR FAOLIYATINING MILLIY IQTISODIYOTGA TA'SIRI VA INSTITUTSIONAL TARTIBGA SOLISH MASALALARI

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

To'rtko'l fakulteti Iqtisodiyot: tarmoqlar va
sohalar yo'nalishi 3-kurs bakalavriyat talabasi

Akramjonov Umidjon Axmadjon o'g'li

Annotatsiya: Ushbu tezis globallashuv sharoitida transmilliy korporatsiyalarning (TMK) milliy iqtisodiyotga ta'siri, ularning qiymat zanjirlarida ustunlik mexanizmlari hamda davlat tartibga solishining institutsional yechimlarini tahlil qiladi. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, institutsional yondashuv va qiymat zanjiri metodologiyasi qo'llanadi. Ilmiy yangilik sifatida TMKning mahalliy bozorlar, texnologik transfer va raqobat muhitiga ta'sirini baholash indikatorlari hamda muvozanatli siyosat choralari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: transmilliy korporatsiyalar; globallashuv; global qiymat zanjiri; to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar; texnologik transfer; raqobat siyosati; institutlar

Globaldashuvning hozirgi bosqichi ishlab chiqarishning xalqaro taqsimoti, kapitalning transchegaraviy harakati va bilimlar diffuziyasini tezlashtirgan sharoitda transmilliy korporatsiyalarni jahon xo'jalik tizimining markaziy institutlaridan biriga aylantirdi. TMKlar resurslar, texnologiyalar, brendlar va boshqaruv tajribasini turli hududlarda uyg'unlashtirib, global qiymat zanjirlarini qayta konfiguratsiya qilmoqda, natijada ayrim mamlakatlar yuqori qo'shilgan qiymat segmentlariga kirish imkonini oladi, boshqalari esa xomashyo yoki past texnologiyali bo'g'inlarda "qulf" holatida qolishi mumkin. Shu bois TMKlarning milliy iqtisodiyotga ta'sirini baholash faqat investitsiya hajmi yoki eksport ko'rsatkichlari bilan cheklanmay, institutlar sifati, raqobat tuzilmasi, mahalliy yetkazib beruvchilar tarmog'ining rivojlanganligi, mehnat unumdorligi va innovatsion salohiyat o'zgarishi kabi ko'p o'lchovli mezonlar orqali ko'rilishi lozim.

Nazariy jihatdan, TMKlar bozorni ichkilashtirish va tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish orqali resurslarni samarali taqsimlashga hissa qo‘shishi mumkin, biroq ayni paytda bozor kuchi konsentratsiyasi, transfer narxlash, foydani olib chiqib ketish, mahalliy raqobatchilarni siqib chiqarish kabi xatarlarni ham kuchaytiradi [1]. Demak, TMKlar faoliyati iqtisodiy o‘shish uchun avtomatik kafolat emas, u ko‘proq milliy siyosat arxitekturasi va institutsional muhitning moslashuvchanligiga bog‘liq.

TMKlarni tahlil qilishda global qiymat zanjiri yondashuvi alohida ahamiyatga ega, chunki unda qo‘shilgan qiymatning qayerda yaratilishi va kim tomonidan egallanayotganini aniqlash mumkin. Zanjirning dizayn, tadqiqot va ishlanmalar, marketing, platforma boshqaruvi kabi “yuqori” bo‘g‘inlari odatda intellektual mulk va ma’lumotlar nazorati orqali yuqori rentani ta’minlaydi, ishlab chiqarish va yig‘uv segmentlari esa ko‘pincha past marjaga ega bo‘ladi. Shunday sharoitda milliy iqtisodiyotning manfaatdorligi TMKning mahalliy faoliyatini qaysi bo‘g‘inga joylashtirish, lokalizatsiya darajasi, mahalliy kadrlar tayyorlash va yetkazib beruvchilarni sertifikatlash dasturlarining mavjudligiga bog‘liq. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, TMKlar bilan hamkorlikning ijobiy spilloverlari texnologik transferning “passiv” tarzda o‘tishi bilan emas, balki mahalliy korxonalar absorbtiv salohiyatining yuqoriligi, ilmiy-ta’lim infratuzilmasi va standartlashtirish tizimlarining uyg‘un ishlashi bilan yuzaga chiqadi [5]. Shu nuqtai nazardan, TMKlarni jalb etish strategiyasi sanoat siyosati, innovatsion siyosat va raqobat siyosati o‘rtasida muvofiqlashtirilgan bo‘lishi kerak.

Raqobat muhitiga ta’sir masalasida TMKlar ikki yoqlama rol o‘ynaydi. Bir tomondan, ular yangi mahsulotlar, ilg‘or boshqaruv va ishlab chiqarish intizomi orqali bozorga samaradorlik bosimini olib kiradi, bu mahalliy firmalarni modernizatsiyaga undaydi. Ikkinchi tomondan, ular global brend kuchi, tarmoq effektlari, eksklyuziv distribyutorlik shartnomalari va ma’lumotlar ustidan nazorat orqali kirish to‘siqlarini kuchaytirishi mumkin, natijada bozorning “yopilib qolishi” va narx-noklassik amaliyotlar xavfi paydo bo‘ladi. Shu sababli raqobat siyosati TMKlarning bozorga kirishini rag‘batlantirish bilan birga, konsentratsiya, vertikal cheklovlar va platforma xatti-

harakatlarini baholash bo'yicha zamonaviy instrumentlarni joriy etishi zarur [2]. Bunda raqamli iqtisodiyot sharoitida ma'lumotlar resursi va algoritmik narxlash amaliyotlari ham raqobat tahlilining alohida obyektiga aylanadi.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar TMKlar orqali kelganda, ularning sifat ko'rsatkichlarini ajratib ko'rsatish muhim: investitsiyaning texnologik murakkabligi, eksportga yo'naltirilganligi, mahalliy qo'shilgan qiymat ulushi, ilmiy-tadqiqot faoliyati, kadrlar kompetensiyasiga ta'siri. Amaliy jihatdan, investitsiya oqimlarini maksimal darajaga chiqarish emas, balki ularni tarkiban yaxshilash, ya'ni yuqori unumdorlik va bilim sig'imi yuqori segmentlarga yo'naltirish ustuvor bo'lishi lozim. Bu yerda davlatning vazifasi selektiv qo'llab-quvvatlashni shaffof mezonlarga bog'lash, subsidiya va imtiyozlarning natijadorligini baholash, "performance requirement"larning xalqaro majburiyatlar bilan mos keladigan yumshoq shakllarini qo'llashdan iborat. Masalan, mahalliy yetkazib beruvchilarni rivojlantirish dasturlari, texnik reglament va standartlarga moslashuvni moliyalashtirish, dual ta'lim tizimi orqali malaka tayyorlash TMKlar bilan hamkorlikdan olinadigan ijobiy samarani oshiradi [6]. Shu bilan birga, bunday instrumentlar bozorni buzmasligi uchun ularning muddati, qamrovi va monitoringi aniq belgilanishi kerak.

Xulosa. Globallashuv sharoitida transmilliy korporatsiyalar milliy iqtisodiyot uchun bir vaqtning o'zida modernizatsiya resursi va institutsional xatar manbai bo'lib, natija ko'p jihatdan qabul qiluvchi mamlakatning institutlari, raqobat siyosati va qiymat zanjirida yuqorilash strategiyasiga bog'liq. Tezida TMKlar bilan hamkorlikning samarasi mahalliy absorbtiv salohiyat, kadrlar tayyorlash, standartlashtirish va yetkazib beruvchilarni rivojlantirish instrumentlari orqali kuchaytirilishi, xatarlar esa shaffof fiskal nazorat, transfer narxlash risklarini boshqarish hamda raqobatni himoya qiluvchi mexanizmlar bilan muvozanatlantirilishi asoslab berildi. Taklif etilgan indikatorlar majmui TMKlar ta'sirini tizimli o'lchash va investitsiya siyosatini natijaga yo'naltirilgan tarzda takomillashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Dunning J. H. *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Reading: Addison-Wesley, 1993. 687 p.
2. Porter M. E. *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press, 1990. 855 p.
3. Хаймер С. *Прямые зарубежные инвестиции и деятельность многонациональных корпораций*. Москва: Дело, 2001. 312 с.
4. Devereux M. P.; Vella J.; Wardell-Burrus A. *The OECD’s Global Minimum Tax: Understanding the Policy*. Oxford: Oxford University Press, 2022. 352 p.
5. Gereffi G. *Global Value Chains and Development: Redefining the Contours of 21st Century Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 264 p.
6. Qodirov A. A.; Tursunov B. O. *Xorijiy investitsiyalar va sanoatni modernizatsiyalash: nazariya va amaliyot*. Toshkent: Iqtisodiyot, 2019. 248 b.